

MILIEU-EDUCATIE

Natuur- en milieueducatie in tijden van hyperpragmatisme

Katrien Van Poeck

In zijn artikel 'De samenleving weer op het spoor'¹ vraagt Dirk Holemans zich af of we met zijn allen lijden aan het Stockholmsyndroom. Gegijzeld door de consumptiemaatschappij lijken de kritische burgers van weleer vervangen door zappende consumenten. Hyperpragmatisme kenmerkt de nieuwe sociale bewegingen en sectoren en een radicale analyse van onze samenleving verschuift daarbij naar de achtergrond. Ook Dries Lesage² stelt zich de vraag in hoeverre er nog een middenveld bestaat dat echt oppositioneel is. De hegemonische positie van het gematigde milieudiscours laat geen ruimte voor een fundamentele dialoog met de bevolking over ecologisch duurzame en onduurzame levensstijlen. De vaststellingen van beide auteurs inspireerden me tot deze bijdrage, waarin ik inga op de rol die de sector van natuur- en milieueducatie (NME) op zich kan nemen als potentiële 'tegenhegemonische actor'.

Eerst schets ik wat NME precies inhoudt en hoe educatie zich onvermijdelijk afspeelt in een spanningsveld tussen een instrumentele benadering en een benadering op basis van dialoog. Vanuit een pedagogische reflectie daarop ga ik vervolgens in op het doel dat met educatie kan worden beoogd. Is het wenselijk om vooraf bepaalde doelstellingen na te streven of moet de uitkomst van het leerproces integendeel open worden gelaten? Duurzame ontwikkeling creëert als referentiekader kansen om het alomtegenwoordige 'hier en nu'-perspectief open te trekken naar een 'ginds en later'-perspectief. Tegelijkertijd maakt de vaagheid en onduidelijkheid ervan dit containerbegrip aantrekkelijk voor educatie. Er bestaan verschillende perspectieven op duurzame ontwikkeling met uiteraard verschillende consequenties op ecologisch, politiek, sociaal en cultureel vlak. NME opgevat als een reflectie hierover, biedt een behoorlijk potentieel om enerzijds tegemoet te komen aan een aantal pedagogische bedenkingen bij de gangbare opvattingen en praktijk en anderzijds een bijdrage te leveren aan de uitbouw van een sterkere 'buitenparlementaire oppositie' die volgens Dries Lesage noodzakelijk is om het maatschappelijke draagvlak voor radicale sociale veranderingen te verbreden.

Natuur- en milieueducatie: overtuigen of overleggen?

Monique Sys definieert milieueducatie als "een langdurig en continu proces waarbij gestreefd wordt naar het ombuigen van het menselijk gedrag in een milieuvriendelijke richting"³. Marc Jans en Danny Wildemeersch⁴ daarentegen, zien NME als "het geheel aan stimulansen en ondersteunende initiatieven waardoor de kritische

betrokkenheid van verschillende groepen op het maatschappelijk debat over milieu en natuur bevorderd wordt". Beide benaderingen schrijven aan NME duidelijk een andere finaliteit toe. Hiermee komen we op het terrein van een cruciale discussie met betrekking tot NME: die over het spanningsveld tussen 'overtuigen' en 'overleggen', tussen 'instrumenteel' of 'dialogaal' werken. Anders gezegd: in welke mate is het verantwoord om bij NME vooraf (maatschappelijke) doelen vast te leggen die men vervolgens via 'educatie' tracht te realiseren?

Beide perspectieven op NME vertrekken vanuit grondig uiteenlopende uitgangspunten⁵. Een instrumentele benadering vat educatie op als een instrument, een middel om vooraf bepaalde doelen te bereiken, om een boodschap over te brengen. Dit leidt tot gesloten en doelgerichte leerprocessen waarbij experts de heersende kennis en inzichten overdragen op een deficiënt geachte doelgroep. Wie voor de dialoog kiest daarentegen, vat NME op als het bevorderen van de participatie aan het maatschappelijke natuur- en milieudebat. Het leerproces is open; de uitkomst ervan is niet bij voorbaat gekend. De competentie van de doelgroep, zijn relevante kennis, inzichten en vaardigheden, worden erkend.

Ondanks de kritieken vanuit een pedagogische invalshoek, zien we NME in de realiteit vaak gereduceerd tot een instrument om (mee) de objectieven van het milieubeleid en de milieuwetgeving waar te maken. Dit wordt ook zo geëxpliciteerd in het 'Milieubeleidsplan 2003-2007': "In de fase van beleidsuitvoering zijn sociale instrumenten doorgaans gericht op het veranderen van kennis, attitude of concreet gedrag van individuen of groepen. Ze spelen dan veeleer een ondersteunende en aanvullende rol ten opzichte van juridische en economische instrumenten."⁶

Doelen voor NME?

Een dergelijke instrumentele benadering van NME kan op zich, vanuit bepaalde beleidsuitgangspunten, legitiem zijn⁷. De vraag is dan echter of we nog langer te maken hebben met educatie dan wel met eenzijdige overdracht of conditioneringsprocessen. NME is te situeren binnen het geheel van sociale instrumenten, die samen met het economische en juridische instrumentarium het (milieu)beleid vorm geven. Wellicht zijn andere instrumenten beter om welbepaalde beleidsdoelstellingen te implementeren.

Een benadering van NME als instrument vertrekt per definitie van een individualiserend perspectief⁸. Ze legt de verantwoordelijkheid voor de oplossing van milieu- en natuurproblemen immers bij de individuen uit de doelgroep. Op die manier focust NME teveel op het responsabiliseren van individuen, terwijl de sociale netwerken en omstandigheden waarin mensen zich bewegen in belangrijke mate mee bepalen wat hun mogelijkheden zijn voor het opnemen van ecologische verantwoordelijkheid. Door de nadruk op deze individuele verantwoordelijkheid wordt de maatschappelijke context veronachtzaamd. Een radicale analyse van onze samenleving en van de structurele oorzaken van natuur- en milieuproblemen verdwijnt op die manier uit het blikveld.

Tegenover NME als instrument van het milieubeleid worden meer en meer bezwaren geuit. Anderzijds worden we actueel geconfronteerd met een aantal zeer urgente milieuproblemen, die onverwijld om een oplossing vragen. In dit licht kunnen we ons de vraag stellen in welke mate het proces, de uitkomsten van NME open moeten worden gelaten. Paul Stryckers⁹ werpt op dat "als het waar is dat 'overtuigen' niet werkt

Een benadering van NME als instrument vertrekt per definitie van een individualiserend perspectief

wegens zijn moraliserende inslag, van 'overleggen' zonder overtuiging evenmin veel heil moet worden verwacht voor natuurbehoud en milieuzorg". Deze laatste vereisen immers de bescherming van het collectieve belang en het opentrekken van het alomtegenwoordige 'hier en nu'-perspectief naar een 'ginds en later'-perspectief.

Duurzame ontwikkeling als referentiekader

Dit 'ginds en later'-perspectief vindt zijn vertaling in het concept duurzame ontwikkeling, meer bepaald in de eraan ten grondslag liggende principes van intragenerationele en intergenerationele solidariteit. Men kan het vanuit die bekommernis legitiem achten dat NME – of, ruimer, educatie voor duurzame ontwikkeling – een aantal minimale duurzaamheidscriteria vooropstelt. Educatie streeft in die optiek wel degelijk naar vooraf bepaalde objectieven, maar daarvan wordt verondersteld dat ze berusten op een brede maatschappelijke consensus.

We kunnen ons echter de vraag stellen of deze veronderstelde eensgezindheid in de realiteit consequent is door te trekken.¹⁰ Daar waar nieuwe begrippen in de wetenschap doorgaans geleidelijk aan een meer eenduidige betekenis krijgen, zien we dit bij duurzame ontwikkeling duidelijk niet gebeuren. Groepen die vaak ideologisch sterk verschillen, lijken zich eensgezind te scharen achter dit concept. Geen respectabele instelling en geen weldenkend mens profileert zich als tegenstander ervan. Op die manier lijkt duurzame ontwikkeling door zijn vaagheid en veelzijdigheid de meest diverse belangen te verzoenen. Onder deze oppervlakkige consensus schuilen echter nog steeds waarden, normen en belangen die fundamenteel met elkaar in conflict zijn. Door de miskenning daarvan, door het uit de weg gaan van een grondige dialoog erover wordt de reproductie van de heersende normen, waarden en belangen nauwelijks een strobreed in de weg gelegd. Maarten Hajer¹¹ wijst op de paradox dat de consensus over duurzame ontwikkeling overeind kan blijven dankzij de vaagheid waarmee dit containerbegrip omringd wordt, terwijl het concept op zich eigenlijk steunt op de noodzaak van radicale maatschappelijke veranderingen.

Deze tendens leidde tot een interpretatiestrijd over het concept duurzame ontwikkeling, die vooralsnog beperkt lijkt te blijven tot de academische middens. Tegenover de evolutie naar een containerbegrip kan men immers verschillende standpunten innemen. Men kan, zoals Roger Jacobs en Peter Tom Jones¹², stellen dat duurzame ontwikkeling door de verregaande pervertering ervan tot 'ontwikkeling-als-groei' zijn kracht heeft verloren als begrip om verandering af te dwingen. Erik Paredis¹³ wil het kind liever niet met het badwater weggooien en stelt dat de huidige ambiguïteit moeilijk is tegen te houden wanneer een bekommernis van basisbewegingen doordringt tot de centra van de macht. Voor deze basisbewegingen impliceert dat volgens hem dat ze opnieuw moeten definiëren waar ze voor staan. "Nu iedereen duurzaam is, moet je definiëren wat de ecologische, politieke, sociale en culturele implicaties zijn van jouw opvatting van duurzaamheid." Duurzame ontwikkeling is immers een sociale constructie waarbij zowel in de definitie als in de operationalisering van het begrip meerdere normatieve keuzes moeten worden gemaakt.

Educatieve uitdaging

De toename van mogelijke betekenissen van het begrip duurzame ontwikkeling hoeft vanuit een educatieve invalshoek geen probleem te zijn: er is hierbij immers sprake van

een aantrekkelijke onduidelijkheid waarbij het zoeken naar concrete betekenissen juist als leerzaam kan worden beschouwd¹⁴. Problematisch is wel het feit dat de educatieve taak in de praktijk veelal niet zo wordt opgevat. Op zich echter, biedt het definiëren van de ecologische, politieke, sociale en culturele implicaties van de diverse naast elkaar bestaande opvattingen over duurzame ontwikkeling een behoorlijk pedagogisch potentieel voor NME. Het kan worden beschouwd als een toepassing van wat Paolo Freire 'culturele actie' noemt: het proces van bevragen, het gezamenlijk analyseren van onze samenleving, het zoeken naar nieuwe werkelijkheidsdefinities waardoor een probleem zijn geïsoleerd en persoonsgericht karakter ontnomen wordt en waarbij een verbinding wordt gemaakt tussen concrete probleemsituaties en processen van maatschappelijke uitsluiting. Sociale verandering is voor Freire dus niet gelijk te stellen met geplande verandering. Het is daarentegen een participatief proces in dialoog waarbij bewustwording centraal staat. Een instrumenteel en individualiserend perspectief zijn hiermee niet te verzoenen.

Eengezamenlijke analyse van milieuproblemen en van dominante probleemdefinities en oplossingsrichtingen biedt dus heel wat educatieve mogelijkheden, net als de reflectie over de implicaties van de onderscheiden opvattingen over duurzame ontwikkeling. Inspirerend in dit verband is het onderscheid dat Wolfgang Sachs¹⁵ maakt tussen verschillende perspectieven op duurzame ontwikkeling. Zijn 'strijdperspectief' ('contest perspective') gaat ervan uit dat internationale concurrentie, economische groei, efficiëntie en maximale vrijheid van de markt te verzoenen zijn met duurzame ontwikkeling. Deze visie heeft een belangrijke invloed op het dominante discours waarbij duurzame ontwikkeling wordt gelijkgesteld met duurzame groei. Het 'astronautenperspectief' ('astronauts perspective') legt de nadruk op globaal management van de wereldproblemen onder leiding van mondiale instellingen en gebaseerd op multilaterale akkoorden en regelgeving. De internationale economie moet vanuit die zienswijze veel meer politiek worden gestuurd. Het 'thuisperspectief' ('home perspective') tenslotte stelt dat het klassieke ontwikkelingsconcept contraproductief is en dat de aanpassing zich prioritair in het Noorden moet situeren. Een verregaande politieke, economische en culturele herstructurering van onze geïndustrialiseerde maatschappij dringt zich daarom op. 'Efficiency' en 'sufficiency' moeten daarbij hand in hand gaan. "Daarom probeert het thuisperspectief [...] de sociale verbeelding te focussen op het herzien van doelstellingen eerder dan op het herzien van middelen."

Kansen voor NME

Het spreekt voor zich dat de ecologische, politieke, sociale en culturele consequenties van duurzame ontwikkeling grondig zullen verschillen naargelang van het gehanteerde perspectief. NME opgevat als een reflectie hierover, komt tegemoet aan een aantal pedagogische bedenkingen die bij de gangbare benadering worden geformuleerd.

Het is wel degelijk de bedoeling te komen tot een proces van bewustwording, waarbij de confrontatie met bijvoorbeeld de implicaties van onze eigen gedragingen en opvattingen niet uit de weg wordt gegaan.

Men vertrekt op die manier immers nadrukkelijk niet van een instrumentele opvatting. Educatie wordt veeleer opgevat als dialoog, gericht op het bevorderen van participatie aan het maatschappelijke natuur- en milieudebat. Daarbij richt men zich niet op de realisatie of implementatie van vooraf bepaalde (beleids)doelen: de uitkomst van het proces wordt open gelaten. Dit betekent niet dat NME in die zin vrijblijvend is, integendeel. Het is wel degelijk de bedoeling te komen

tot een proces van bewustwording, waarbij de confrontatie met bijvoorbeeld de implicaties van onze eigen gedragingen en opvattingen niet uit de weg wordt gegaan. In plaats van de heersende kennis en inzichten over te dragen, worden verschillende en soms tegenstrijdige standpunten afgewogen en verantwoord. De competenties van de doelgroep hiertoe worden erkend en gewaardeerd. NME vertrekt op die manier niet van een individualiserend perspectief, waarbij wordt gefocust op responsabilisering en culpabilisering van individuen, ongeacht de context waarin deze hun leven vorm (moeten) geven. Er worden integendeel samen met de doelgroep verbanden gelegd tussen geïsoleerde problemen en de maatschappelijke structuren waarin deze tot stand komen.

Bovendien kan NME op die manier mee een tegengewicht vormen voor het hegemone gematigde milieudiscours en zo bijdragen aan het verbreiden van het maatschappelijke draagvlak voor radicale sociale veranderingen. De sector en de diverse betrokken actoren staan voor een duidelijke keuze. Ofwel stelt men zich zeer pragmatisch op – zoals nu al te vaak gebeurt – ofwel positioneert men zich eerder als een tegenhegemonische actor om op die manier mee vorm te geven aan de buitenparlementaire oppositie die volgens Dries Lesage broodnodig is voor de realisatie van een aantal noodzakelijke maatschappelijke hervormingen.

Pragmatisme in de NME-praktijk

Pragmatisme lijkt sterk verankerd in de huidige NME-praktijk, die daardoor natuurlijk een weerspiegeling vormt van de tijdsgeest waarin ze functioneert. Vorm geven aan educatie betekent onvermijdelijk positie innemen met betrekking tot de spanning tussen bereik en intensiteit. Beide kunnen nooit tegelijkertijd maximaal worden gerealiseerd: NME voor een zeer grote doelgroep blijft hoe dan ook meer aan de oppervlakte terwijl men bij intensievere educatie noodgedwongen de doelgroep in omvang zal moeten beperken. Educatoren zien zich op die manier geplaagd voor een continue evenwichtsoefening. Actueel helt de balans sterk over ten voordele van een groot bereik, waarbij voor een grondige dialoog met de lerenden geen ruimte meer is. Men lijkt voortdurend op zijn hoede om vooral niemand uit de doelgroep tegen de borst te stoten. Wie toch een aantal confronterende vragen stelt, krijgt al gauw het verwijt verzuring in de hand te werken en aan groen moralisme te doen. In de plaats daarvan focust NME op het aanreiken van concrete, haalbare tips voor ecologische gedragsverandering waarbij de nadruk wordt gelegd op win-win-situaties. Pleidooien om te gaan 'consuminderen' worden voorbehouden voor "zeurpieten met geitenwollen sokken". Voormalig staatssecretaris van duurzame ontwikkeling, Els Van Weert, formuleert haar alternatief als volgt: "Slechts 15 tot 20 procent van de mensen zijn bewuste consumenten die best wat comfort willen inleveren voor duurzame producten. De meesten zijn daar niet toe bereid. Als we hen ertoe kunnen aanzetten hun consumptiegedrag te wijzigen, te 'consumanderen', zonder dat het veel geld of moeite kost, dan zijn we al een heel eind op de goede weg"¹⁶. Een fundamentele analyse van de manier waarop we onze samenleving organiseren en de vraag of dit al dan niet rechtvaardig gebeurt, zijn niet langer aan de orde. De heersende waarden, normen en belangen worden gevrijwaard en de scheiding die zich volgens Dirk Holemans heeft voltrokken tussen persoonlijke keuzevrijheid en maatschappelijke verantwoordelijkheid en verbondenheid wordt op die manier bevestigd en versterkt.

Aanknopingspunten voor een andere aanpak

Nochtans kan er voor NME een belangrijke rol zijn weggelegd bij het in vraag stellen van dit pragmatische discours. In plaats van – onbewust – de dominante machtsverhoudingen te bestendigen, worden die dan net het object van een kritische reflectie vanuit het perspectief van inter- en intragenerationele rechtvaardigheid. Een radicale analyse van de samenleving zelf staat hierbij voorop. Op die manier kan NME een bron zijn van wat Dirk Holemans ‘autonomie in verbondenheid’ noemt, waardoor mensen sterk genoeg staan om te kiezen voor duurzame levensstijlen. Een dergelijke benadering maakt het ook mogelijk om NME vorm te geven als dialoog, eerder dan als instrument.

Tal van concepten zijn voorhanden om bovenstaande overwegingen in de praktische uitwerking van NME een plaats te geven, denk bijvoorbeeld maar aan de ‘ecologische voetafdruk’ of de ‘World Overshoot Day’¹⁷. Dit zijn denkkaders die het mogelijk maken de pragmatische invulling van NME te overstijgen door te komen tot een dialoog over de sociale, ecologische en culturele consequenties van ons gedrag. Ze bieden ruimte voor een gezamenlijke analyse van het probleem en voor het nadenken over diverse oplossingsrichtingen en de implicaties die daaraan verbonden zijn. Tegelijk hebben deze concepten het voordeel dat ze heel concreet zijn. Kwesties van intergenerationele en intragenerationele onrechtvaardigheid worden tastbaar gemaakt. In die zin beschikken ze ook over een potentieel om aansluiting te vinden bij de common sense. Dries Lesage schrijft dat een tegenhegemonie zich altijd moet enten op een maatschappelijke onvrede waarop de hegemonie zelf geen antwoord weet te bieden. Steeds meer mensen stellen zich vragen bij onze samenleving die zichzelf achterna holt, gedreven door de alomtegenwoordige pleidooien voor flexibiliteit, efficiëntie, activering en het veilig stellen van de economische groei en van onze concurrentiepositie. In deze context ontstaat ruimte voor een discours gericht op efficiëntie en herverdeling. NME kan hierop inspelen, maar dat vergt een aanpak die verder gaat dan pasklare tips te geven waaruit de doelgroep – ook hier weer benaderd als consumenten – diegene kan kiezen die hem het beste uitkomen. Op die manier kan hij zichzelf verzekeren van de illusie dat het allemaal wel zal worden opgelost zonder fundamenteel te hoeven ingrijpen in de manier waarop onze mondiale samenleving is georganiseerd.

Deze overwegingen werpen een ander licht op het vaak gehoorde betoog dat NME moet ‘aansluiten bij de leefwereld van de doelgroep’. Dikwijls is dit het argument dat een oppervlakkige, vrijblijvende aanpak van NME moet legitimeren. Het heet dan dat we vooral niet mogen vervallen in een ver-van-mijn-bedshow, dat we de ecologische of duurzame boodschap misschien zelfs best verpakken in een ander kleedje. Het energievraagstuk wordt dan bijvoorbeeld benaderd met een sterke klemtoon op de budgettaire voordelen van rationeel energiegebruik. Het spreekt voor zich dat NME op die manier zeer instrumenteel wordt ingevuld. Men vertrekt van de leefwereld – of zijn het enkel de belangen? – van de doelgroep om die te ‘overtuigen’ zijn gedrag aan te passen. Voor een kritische analyse van de bredere context is hierbij echter geen plaats, terwijl educatie volgens mij pas kan slagen in zijn opzet wanneer het blikveld van de deelnemers wordt verruimd. Echte educatie maakt de verbinding tussen alledaagse, individuele of lokale (probleem)situaties en de maatschappelijke structuren waarin deze zich situeren.

Misschien kan het aan de gang zijnde VN-decennium van Educatie voor Duurzame Ontwikkeling (2005-2014) een stimulans betekenen voor een meer radicale benadering van NME. De United Nations Economic Commission for Europe (UNECE)

ontwikkelde een strategie om Educatie voor Duurzame Ontwikkeling (EDO) meer ingang te laten vinden, zowel in het formele onderwijs als in informele en non-formele leercontexten. Eén van de uitgangspunten daarbij is dat EDO de onderling verbonden economische, sociale en milieuthema's enkel kan benaderen vanuit een holistisch perspectief. Lerenden moeten daarom worden aangemoedigd tot systeemdenken, tot kritisch en creatief denken in zowel lokale als globale contexten. Vanuit die optiek is het ondenkbaar dat educatie over energie wordt opgevat als het vrijblijvend meegeven van een aantal pasklare besparingstips. EDO zal het energievraagstuk veeleer situeren in het bredere kader van de globale klimaatproblematiek. Concepten als ecologische schuld en intergenerationele solidariteit zijn daarbij nooit ver weg.

Tot op vandaag werd in Vlaanderen nog niet veel van deze UNECE-strategie geïmplementeerd, hoewel onze ministers van Onderwijs en Leefmilieu zich daartoe wel engageerden. Dit valt te betreuren. Een focus op duurzame ontwikkeling kan immers een stimulans betekenen voor vormen van NME die bijdragen aan de verruiming van de leefwereld van de lerenden, eerder dan aan het verder inperken ervan...

"Als NME professionals met een diep gevoelde zorg voor de kwaliteit van natuur, milieu en samenleving zouden we ons bovenal moeten richten op het bevorderen van diversiteit aan ideeën en oplossingsrichtingen, en niet op het verminderen daarvan (bijvoorbeeld door de taal van het 'professionele' bedrijfsleven te adopteren). Leren voor duurzaamheid moet daarom vooral gaan over ruimte en mogelijkheden scheppen en niet over het voorschrijven van oplossingen die vaak voortkomen uit hetzelfde soort denken dat ten grondslag ligt aan de huidige crisis. Leren voor duurzaamheid als het scheppen van ruimte. Ruimte voor alternatieve ontwikkelingen. Ruimte voor nieuwe manieren van denken, waarderen en doen. Ruimte voor participatie en betrokkenheid, zo min mogelijk gehinderd door machtsrelaties. Ruimte voor het ontstaan van consensus maar ook voor op respect gefundeerde discensus. Ruimte voor tegendraadsheid en afwijkende standpunten. Ruimte voor pluralisme, diversiteit en minderheidsposities. Ruimte voor contextuele verschillen. En, tot slot, ruimte voor de leefwereld van de lerenden."¹⁸

Leren voor duurzaamheid moet daarom vooral gaan over ruimte en mogelijkheden scheppen en niet over het voorschrijven van oplossingen die vaak voortkomen uit hetzelfde soort denken dat ten grondslag ligt aan de huidige crisis.

BIO

Katrien Van Poeck is master in het sociaal werk en beleidsmedewerkster in de sector natuur- en milieueducatie.

EINDNOTEN

- ¹ Zie: Holemans, D. (2007). De samenleving weer op het spoor. *Oikos*, 10 (1), pp. 7-17.
- ² Zie: Lesage, D. (2007). Zalige, virtuele wereld. Hip milieubeleid versus ecologische duurzaamheid. *Oikos*, 10 (1), pp. 29-37.
- ³ Craenhals, E. (1999). *Kwaliteitsindicatoren voor natuur- en milieueducatie*. Brussel: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap.
- ⁴ Jans, M. & Wildemeersch, D. (1998). *Natuur- en milieueducatie: van overtuigen naar overleggen*. Brussel: Koning Boudewijn Stichting.
- ⁵ Ibid.

- ⁶ Heirman, J.P. (2004). *Milieubeleidsplan 2003-2007*. Brussel: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap.
- ⁷ Wals, A. (2002). Tussen leren en conditioneren: leren voor, tegen of door duurzaamheid? In: B. Wijffels, H. Blanken, M. van Stalborch & R. van Raaij, *'De kroon' op het werk. De rol van leerprocessen in het streven naar een duurzame samenleving*. Amsterdam: NCDO.
- ⁸ Zie o.m. Jans & Wildemeersch (1998).
- ⁹ Stryckers, P. (2003). Natuur en milieu in educatie. Over inhouden van natuur- en milieueducatie. In: *Cursus duurzaam leren voor natuur en milieu* (pp. 1-26). [niet-gepubliceerde cursus] Blankenberge: CVN en Arteveldehogeschool.
- ¹⁰ Zie o.m.: Wals, A.E.J. & Jickling, B. (2002). "Sustainability" in higher education. From doublethink and newspeak tot critical thinking and meaningful learning. *International Journal of Sustainability in Higher Education*, 3 (3), pp. 221-232. en: De Temmerman, W. (2003). Natuur uit het vliegenglas. In: *Cursus duurzaam leren voor natuur en milieu* (pp. 1-26). [niet-gepubliceerde cursus] Blankenberge: CVN en Arteveldehogeschool.
- ¹¹ Hajer, M.A. (1995). *The politics of environmental discourse. Ecological modernization and the policy process*. New York: Oxford University Press.
- ¹² Jacobs, R. & Jones, P.T. (2005). Duurzame ontwikkeling is een contradictio in terminis. *Streven*, 72 (3), pp. 195-208.
- ¹³ Paredis, E. (2005). *Heeft duurzame ontwikkeling nog zin? Over de moeilijke theoretische en politieke zoektocht naar mondiale rechtvaardigheid en leven binnen ecologische grenzen*. Gent: Universiteit Gent, Centrum voor Duurzame Ontwikkeling.
- ¹⁴ Zie o.m. Wals (2002).
- ¹⁵ Sachs, W. (1999). *Planet Dialectics. Explorations in environment and development*. London/New York: Zed Books.
- ¹⁶ (2004, 3 december) Staatssecretaris voor Duurzame Ontwikkeling Els Van Weert (Spirit) wil 'consumanderen'. *De Morgen*.
- ¹⁷ Zie o.m.: www.footprintnetwork.org
- ¹⁸ Wals (2002).